

ជំពូកទីមួយ

សេចក្តីផ្តើមអំពីវប្បធម៌-អរិយធម៌

ការសិក្សាអរិយធម៌មានវិសាលភាពទូលំទូលាយណាស់។ នៅក្នុងបរិបទបស្ចិម-ប្រទេស ការសិក្សាអរិយធម៌គឺជាមុខវិជ្ជាមួយនៃការសិក្សាវប្បធម៌ ពីព្រោះថា ការសិក្សាវប្បធម៌គឺជាចំណែកនៃការសិក្សាមុខវិជ្ជានវិទ្យា ចំណែកឯពាក្យអរិយធម៌ជំនួសដោយការសិក្សាវប្បធម៌ទៅវិញ នៅក្នុងមុខវិជ្ជាសង្គមវិទ្យា ដូចលោក វ៉ាន់ឌី កាអុន អះអាងថា៖ «សង្គមវិទូសម័យថ្មីប្រើពាក្យវប្បធម៌នេះជំនួសពាក្យអារ្យធម៌តែម្តង»^១ នៅក្នុងបរិបទប្រទេសកម្ពុជា ការសិក្សាអរិយធម៌ច្រើនតែផ្អែកលើទ្រឹស្តីរបស់លោក កេង វ៉ាន់សាក់ ដែលបានបែងចែកអរិយធម៌ជាពីរគឺវប្បធម៌និងសង្គមធម៌។

ដោយឈរលើការវិវឌ្ឍថ្មីៗផ្នែកទ្រឹស្តីផងនិងការអនុវត្តជាក់ស្តែង នៅក្នុងបរិបទសកលលោកនិងកម្ពុជាផងនោះ ការសិក្សានៅទីនេះត្រូវបម្រើទាំងទ្រឹស្តីនិងបទ-ពិសោធន៍ដើម្បីឲ្យអ្នកសិក្សាយល់ដឹងនិងពិចារណាឱ្យទាន់សកលលោក ។

១- បញ្ហា«អរិយធម៌»និង«វប្បធម៌»

១.១- អរិយធម៌

ទស្សនៈរួមរបស់លោកស្រី ត្រឹង ងា បានពន្យល់ថា៖ «អរិយធម៌សម្គាល់នូវការរស់នៅ ការរៀបចំជីវភាពនៃសង្គមមនុស្សឱ្យបានប្រកបទៅដោយសេចក្តីសុខចម្រើនលូតលាស់តាមវិធីផ្លូវចិត្តនិងផ្លូវកាយ។ ព្រោះហេតុដូច្នេះ គោលដៅនៃអរិយធម៌គឺ សុខៈ ដំណើរទៅកាន់សុខៈគឺសេចក្តីចម្រើនលូតលាស់ ឯវិធីសម្រេចសុខៈ គឺផ្លូវចិត្តផង ផ្លូវកាយផង ពោលគឺវប្បធម៌និងសង្គមធម៌នេះឯង»^២។ នៅក្នុងន័យនេះ លោកស្រីចង់បង្ហាញថា អរិយ

^១ វ៉ាន់ឌី កាអុន៖ បញ្ហាវប្បធម៌ និង អារ្យធម៌ ការផ្សាយរបស់អ្នកនិពន្ធ ១៩៧៣ ទំព័រ២១។

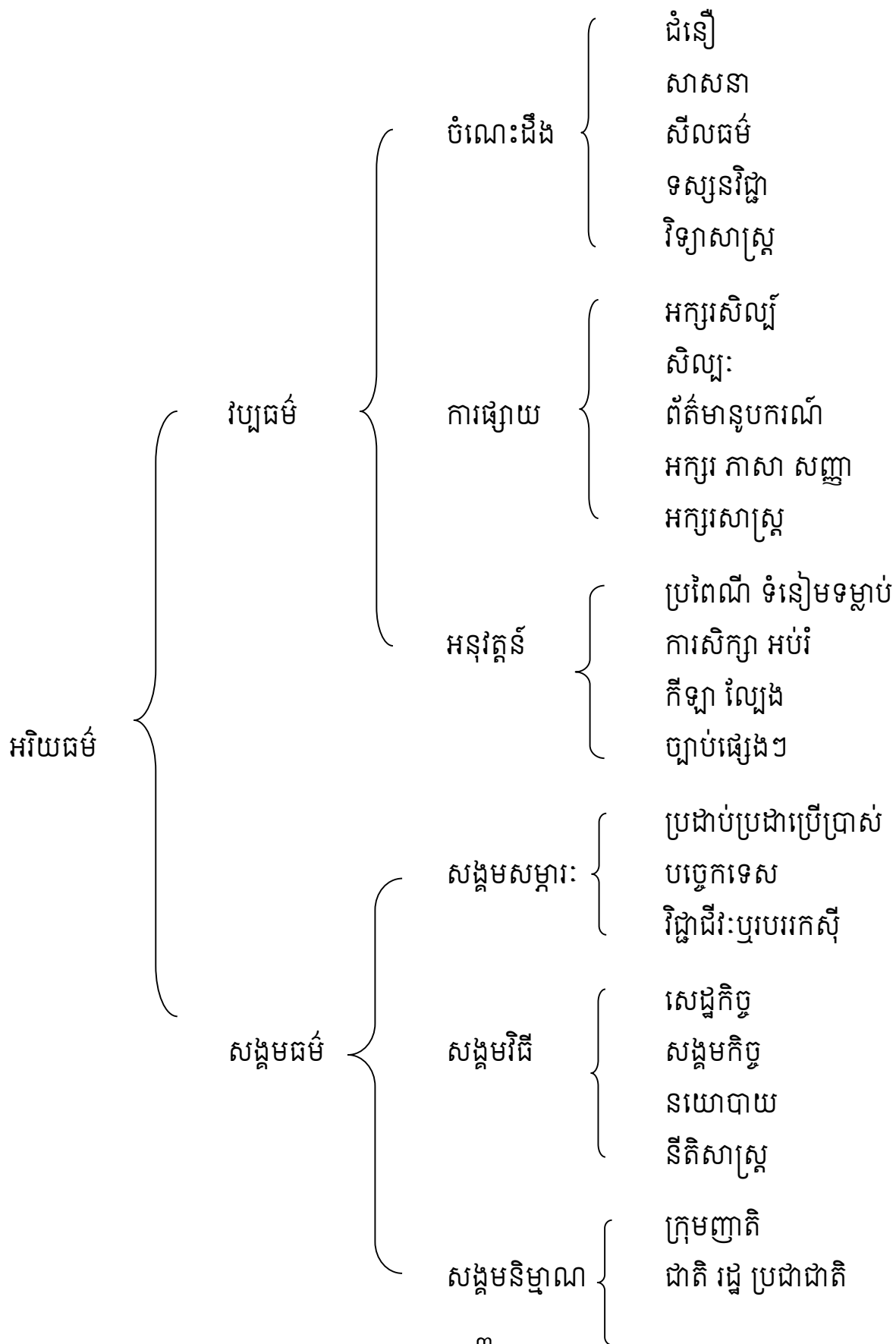
^២ ត្រឹង ងា អរិយធម៌ខ្មែរ ការផ្សាយរបស់អ្នកនិពន្ធ បោះពុម្ពលើកទី៣ ១៩៧៤ ទំព័រ១០។

ធម៌មានមែកធាងសំខាន់ពីរគឺ វប្បធម៌និងសង្គមធម៌។ តាមការណ៍ពិតទៅ គំនិតដែលបង្កើតឡើងនេះជាទស្សនៈរបស់សាស្ត្រាចារ្យ កេង វ៉ាន់សាក់ នៅក្នុង ការសិក្សាអារ្យធម៌។ លោកបានសរសេរថា៖ « ការសិក្សាអំពីអារ្យធម៌បានបង្ហាញនូវមែកធាងពីរផ្នែកដ៏សំខាន់គឺ វប្បធម៌នេះមួយ ហើយនិងធម៌ទាំងឡាយដែលធ្វើឱ្យមនុស្សរស់នៅបានក្នុងសេចក្តីសុខសប្បាយ និងចម្រើនរុងរឿងនេះមួយទៀត។ តើធម៌បែបទី២នេះមានឈ្មោះជាអ្វី? អ្នកនិពន្ធអត្ថបទនេះបានបង្កើតចំនួនជាង៥ឆ្នាំហើយ នូវពាក្យ «សង្គមធម៌» ដើម្បីសំគាល់មែកធាងទី២ នៃអារ្យធម៌ ហើយដែលជាគូគ្នានឹងវប្បធម៌។»^៣ លោកបានគូសបញ្ជាក់បន្ថែមទៀតថា៖ «... នៅក្នុងភាសាបារាំងវិញ យើងពុំអាចរកពាក្យណាមួយមកបកប្រែពាក្យ «សង្គមធម៌» បានឡើយ ពីព្រោះ «សង្គមធម៌» ជាពាក្យមួយដែលសម្គាល់នូវកម្រិតនៃការសិក្សាជាភាសាខ្មែរដែលពុំមាននៅក្នុងការសិក្សាជាភាសាបារាំងទេ។»^៤

តាមន័យនេះ ការសិក្សាអរិយធម៌ត្រូវផ្អែកលើមែកធាងពីរ គឺ វប្បធម៌ និង សង្គមធម៌។

^៣ កេង វ៉ាន់សាក់ មូលភាពនៃការបង្កើតពាក្យថ្មី (វេយ្យាករណ៍ អក្សរសិល្ប៍ ទស្សនវិជ្ជា) ភ្នំពេញ៖ រោងពុម្ពទេព បណ្ណាគារស្នើកម្ពុជា, ១៩៦៤ ទំព័រ២១។

^៤ -ដដែល- ទំព័រ២២។

ស្ថាប័ន

តារាងមែកធាងអរិយធម៌នេះគឺជាការសិក្សាបែបខ្មែរដោយយោងតាមទស្សនៈ របស់ សាស្ត្រាចារ្យ កេង វ៉ាន់សាក់ ។

ប្រវត្តិវិទូមានការលំបាកនៅក្នុងការកំណត់ព្រំដែនសង្គមមួយជាពិសេសនិងកំណត់ប ច្ចេកសព្ទ«អរិយធម៌»ឱ្យបានត្រឹមត្រូវ។ ពួកគេបានប្រើបច្ចេកសព្ទ «អរិយធម៌»គឺចង់សំដៅ ទៅលើសង្គមមួយនៅក្នុងអតីតកាលនិងបច្ចុប្បន្នមួយចំនួន ដោយមានភាពខុសប្លែកគ្នា ខាងប្រវត្តិសាស្ត្រនិងខាងវប្បធម៌។ នៅក្នុងទិដ្ឋភាពបែបនេះ ប្រវត្តិវិទូប្រើប្រាស់បច្ចេកសព្ទ «អរិយធម៌»ជាជាងពាក្យថា«ប្រទេស» ដោយសារថា ពាក្យ អរិយធម៌ជាឯកតាសំខាន់នៃ ប្រភពដើមថ្មីៗដែលមានការទាក់ទងគ្នា។

សព្វថ្ងៃនាធិប្បាយវើលប៊ុកបានបង្ហាញថា «អរិយធម៌(Civilization)» ជាពាក្យដែល ក្លាយមកពីឡាតាំង Civis ដែលមានន័យថា«ប្រជាពលរដ្ឋនៃទីក្រុង(Citizen of the city) ហើយសព្វថ្ងៃនាធិប្បាយនេះក៏បានផ្តល់និយមន័យអរិយធម៌ ថា៖ «អរិយធម៌គឺជារបៀប របបរស់នៅដែលបានកើតឡើងបន្ទាប់ពីមនុស្សដែលបានចាប់ផ្តើមឡើងនៅ ក្នុងទីក្រុងឬ នៅក្នុងសង្គម ដោយមានការរៀបចំជារដ្ឋ»។^៥ នៅក្នុងន័យនេះ អរិយធម៌រួមមាន សិល្បៈ ប្រពៃណី បច្ចេកទេស ទម្រង់រដ្ឋាភិបាល និងអ្វីៗផ្សេងៗទៀតដែលបង្កើតរបៀបរបបរស់នៅ នៅក្នុងសង្គម។ នៅក្នុងទិដ្ឋភាពបែបនេះ «អរិយធម៌»គឺមានលក្ខណៈស្រដៀងគ្នាទៅនឹង ពាក្យ«វប្បធម៌»។ ពាក្យ«វប្បធម៌»គឺចង់សំដៅទៅលើរបៀបរបបរស់នៅ ដែលរាប់បញ្ចូល ទាំងរបៀបរបបធម្មតានិងរបៀបរបបចម្រុះ នៅ ខណៈពេលដែល «អរិយធម៌»និយាយ

^៥ "Civilization." Microsoft® Student 2008 [DVD]. Redmond, WA: Microsoft Corporation, 2007. <<Historians have found difficulties in delimiting a particular society and correctly labeling it a civilization; they use the term civilization to refer to a number of past and present societies that manifest distinctive cultural and historical patterns.>>

^៦ "Civilization." World Book 1999. Brian M. Fagan, <<Civilization is a way of life that arose after people began to live in cities or in societies organized as states.>>

យោងត្រឹមតែទៅលើរបៀបរបបរស់នៅដែលមានធាតុសំខាន់ដូចជា ប្រព័ន្ធសេដ្ឋកិច្ចចម្រុះ ប្រព័ន្ធរដ្ឋាភិបាល និងប្រព័ន្ធសង្គម។ ហេតុដូច្នេះ មនុស្សគ្រប់គ្នារស់នៅក្នុងវប្បធម៌ ហើយ មិនមែនមនុស្សម្នាក់ៗរស់នៅក្នុងអរិយធម៌នោះទេ។

១.២- វប្បធម៌

បញ្ញត្តិនៃពាក្យ«វប្បធម៌»ជាពាក្យមូលដ្ឋានយូរយារណាស់មកហើយ នៅក្នុងការ សិក្សានវិទ្យា។ ជាច្រើនសតវត្សកន្លងមកហើយ នៅក្នុងសៀវភៅរបស់គាត់ដែលមាន ចំណងជើងថា៖ «វប្បធម៌ដើម (*Primitive Culture*)» លោក អិដវីត ថែល័រ (Edward Tylor) បានលើកឡើងថា វប្បធម៌ ប្រព័ន្ធតវិយាបថរបស់មនុស្សនិងគំនិត និង ការ-គោរព ច្បាប់ធម្មជាតិបានត្រូវគេសិក្សាជាលក្ខណៈវិទ្យាសាស្ត្រ។ និយមន័យរបស់លោក ថែល័រ នៅ តែជាការផ្តល់គោលគំនិតនៃប្រធានបទចំពោះការសិក្សានវិទ្យា ហើយគំនិតនេះត្រូវគេយក ទៅសិក្សាយ៉ាងទូលំទូលាយ។

«វប្បធម៌...គឺជាការទាក់ទងគ្នាទាំងមូលដែលមាន ចំណេះដឹង ជំនឿ សិល្បៈ សីល ធម៌ ច្បាប់ទំនៀមទម្លាប់ សមត្ថភាពដទៃផ្សេងទៀត ព្រមទាំងទម្លាប់ ដោយបានមកពី មនុស្សដែលជាសមាជិកនៃសង្គម។»^៧ គំនិតនេះគឺជាទស្សនៈដែលមានយូរយារណាស់មក ហើយ ហើយ ការសិក្សាបច្ចុប្បន្នក៏មានការប្លែកគ្នាពីទស្សនៈខាងលើផងដែរ តែ គំនិតខាង លើត្រូវគេយកមកសិក្សាជាហូរហែកន្លងមក។ ពាក្យ«វប្បធម៌» នៅក្នុងមុខវិជ្ជានវិទ្យាគឺចង់ សំដៅទៅលើទម្រង់នៃតវិយាបថនិងការគិតដែលមនុស្សរស់នៅ តាមរយៈការសិក្សារៀន សូត្រ ការច្នៃប្រឌិត និងការចែករំលែកគ្នាទៅវិញទៅមក។^៨

២- លក្ខណៈនៃវប្បធម៌

^៧Conrad Phillip Kottak, *Anthropology: The Exploration of Human Diversity*, McGraw-Hill Companies, Inc., 2000, p.62.

^៨Bodley, John H. "Culture." Microsoft® Student 2008 [DVD]. Redmond, WA: Microsoft Corporation, 2007. <<Culture, in anthropology, the patterns of behavior and thinking that people living in social groups learn, create, and share.>>

វប្បធម៌បង្កើតឡើងដោយសារមនុស្ស និង ជួយការរស់នៅរបស់មនុស្ស។ សត្វពុំ មាន វប្បធម៌ទេព្រោះលក្ខណៈរបស់វប្បធម៌បានបង្ហាញថាសត្វពុំអាចបង្កើតវប្បធម៌បានទេ។

២.១- វប្បធម៌មានលក្ខណៈជានិមិត្តសញ្ញា

និមិត្តសញ្ញាជាវប្បធម៌បឋមរបស់មនុស្ស ពីព្រោះមនុស្សអាចទាក់ទងគ្នាបាន ដោយការប្រើប្រាស់និមិត្តសញ្ញា។ និមិត្តសញ្ញាដែលជាវប្បធម៌របស់មនុស្សមានដូចជា ភាសា អក្សរ សញ្ញាតន្ត្រី សញ្ញាគណិតវិទ្យា សញ្ញាចរាចរណ៍ សញ្ញាហោរាសាស្ត្រ។ល។

មនុស្សមានសរីរៈបញ្ចេញសម្លេងដែលសត្វគ្មាន។ ដោយសារសរីរៈនេះ មនុស្ស បង្កើតបានជាភាសាដែលអាចឱ្យគេទាក់ទងគ្នាយ៉ាងស្មុគស្មាញ។ ការបញ្ចេញសម្លេង ស្រែក យំរបស់មនុស្សឬសត្វ ការសើចរបស់មនុស្ស និង ការបញ្ចេញសម្លេងទាក់ទងគ្នា របស់សត្វ (ទោះបីតាមប្រពៃណីគេហៅថាភាសាសត្វ ក៏ដោយ ក៏គេមិនអាចចាត់ទុក ថាសត្វមាន ភាសាទេពាក្យភាសា នៅក្នុងភាសាសត្វ សំដៅន័យថា មធ្យោបាយ ទាក់ទងគ្នា មិនមែន ក្នុងន័យដូចភាសា មនុស្សឡើយ) មិនមែនជាវប្បធម៌ទេ ពីព្រោះវា ជាសញ្ញាធម្មតា ឬ ជា សញ្ញាបង្កើតដោយសភាវគតិ។ ព្រោះហេតុនេះ សត្វស្វាឬសត្វសេកមួយដែលគេខំបង្រៀន ឱ្យនិយាយពាក្យពេចន៍ជាច្រើននៃភាសាមនុស្ស នៅតែពុំអាចយកពាក្យទាំងនោះមកផ្សំផ្គុំ គ្នាបង្កើតជាឃ្លាល្អៗដោយខ្លួនវាឡើយ។ នេះដោយ សារតែ ភាសាជាវប្បធម៌ ឬ ជាសញ្ញា (សញ្ញាកើតក្នុងខួរក្បាលមនុស្ស) ដ៏ស្មុគស្មាញ។ ក្រៅពី ភាសា មនុស្សគឺអាចប្រើកាយវិការ (និមិត្តសញ្ញា) សម្រាប់ទាក់ទងគ្នា។

អក្សរគឺជានិមិត្តសញ្ញាសម្រាប់សម្លេងភាសាហើយវាក៏ជាផ្នែកមួយនៃវប្បធម៌។

និមិត្តសញ្ញាក៏អាចឱ្យមនុស្សបង្កើតជាគំនិតដ៏ស្មុគស្មាញថែមទៀត។ ឧទាហរណ៍ វិស្វករអាចសាងសង់អាគារប្រកបដោយរចនាបថណាមួយបានដោយចាប់ផ្តើមពីការគូស វាសនិងប្រើនិមិត្តសញ្ញាពិសេសដែលជនទាំងឡាយមិនអាចយល់បាន។

នៅពេលខ្លះទៀត អត្ថន័យនៃនិមិត្តសញ្ញាមិនមានការជាប់ទាក់ទងនឹងសញ្ញាវា ទាល់តែសោះ។ ឧទាហរណ៍ ខ្មែរប្រើពណ៌បីក្នុងការតាក់តែងទង់ជាតិរបស់ខ្លួន ហើយពណ៌

នីមួយៗមានន័យតំណាងរបស់វា។

និមិត្តសញ្ញាដែលមានរៀបរាប់ខាងលើនេះសុទ្ធតែជាវប្បធម៌ពោលគឺវាអាចធ្វើឱ្យ
មនុស្សសម្តែងគំនិតរបស់ខ្លួនក្នុងការប្រស្រ័យទាក់ទងគ្នាបានហើយនិមិត្តសញ្ញា
ទាំងនេះកើតពីមនុស្ស។

២.២- វប្បធម៌មានលក្ខណៈជាការរៀនសូត្រ

មនុស្សម្នាក់ទទួលវប្បធម៌ដោយការរៀនសូត្រ។ គេថា មនុស្សម្នាក់មិនមែនកើត មក
ដោយយកវប្បធម៌មកជាមួយទេ ផ្ទុយទៅវិញ គេកើតមកនៅក្នុងសង្គមមួយដែល មានវប្ប
ធម៌ហើយដើម្បីទទួលបានឬចេះវប្បធម៌នោះ គេត្រូវតែរៀន។ ឧទាហរណ៍ កូន ម្នាក់ដែល
កើតក្នុងគ្រួសារដែលមានឪពុកជាជាងឈើ អាចចេះជំនាញ ជាជាងឈើ ដូច ឪពុកវាបាន
ទាល់តែវារៀនពីឪពុកវា។ ការរៀនសូត្រអាចជាការរៀនដោយផ្ទាល់ ឬ ដោយប្រយោល
ពោលគឺ វាអាចចេះជំនាញនោះបានទាល់តែឪពុកវាបង្រៀនវា ឬ ដោយសារវាសង្កេតមើល
ជំនាញនោះពីឪពុករបស់វា។ ឧទាហរណ៍ម្យ៉ាងទៀត មនុស្ស ម្នាក់ដែលកើតនៅក្នុងសង្គម
ណាមួយ នឹងចេះនិយាយភាសារបស់សង្គមនោះ មិនមែន ភាសារបស់សង្គមផ្សេងទេ។

វប្បធម៌ផ្ទុយពីសភាវគតិដែលជាចំណេះមិនត្រូវការការរៀនសូត្រ។ សត្វពឹងពឹង
កើតមក នឹងចេះធ្វើសំបុកដោយខ្លួនឯងដោយមិនចាំបាច់រៀនទេ។ ការណ៍នេះហៅថា សភា
វគតិមិនមែនវប្បធម៌ទេ។

ការរៀនសូត្រ ដែលជាលក្ខណៈរបស់វប្បធម៌ មិនមែនជំរុញដោយធម្មជាតិទេ។ សត្វ
ខ្លះមានការបង្ហាត់បង្រៀនគ្នាដែរ ឧទាហរណ៍សត្វចាបអាចនឹងបង្រៀនកូនវាឱ្យ ចេះហើរ ឯ
សត្វខ្លាអាចនឹងបង្រៀនកូនវាឱ្យចេះចាប់ចំណី តែការរៀនសូត្របែបនេះ ជំរុញដោយធម្ម
ជាតិ ពោលគឺ សភាវគតិ ដែលមិនខុសពីការណ៍ដែលមនុស្សបង្រៀន កូនឱ្យចេះដើរនោះ
ឡើយ។ ធម្មជាតិរបស់សត្វស្លាបគឺការចេះហើរ ធម្មជាតិរបស់សត្វ ខ្លាគឺការស៊ីសាច់ជា
អាហារ ឯធម្មជាតិរបស់មនុស្សគឺការចេះដើរជើងពីរ (ដែលជាសភាវ-គតិ) ទោះបីមនុស្ស ឬ
សត្វទាំងនេះមិនរៀនក៏ដោយ។ ការរៀនរបស់សត្វទាំងនេះគឺជាការរៀនដែលជំរុញដោយ

ធម្មជាតិ ឯការរៀនដើររបស់មនុស្សក៏ជំរុញដោយធម្មជាតិ ឬ ដោយសារមនុស្សចង់ឱ្យកូន របស់ខ្លួនចេះដើរមុនធម្មជាតិតម្រូវឱ្យកូននោះចេះដើរ។

២.៣- វប្បធម៌មានលក្ខណៈជាការប្រើប្រាស់រួមគ្នា

វប្បធម៌របស់សង្គមមួយត្រូវបានបង្កើត រក្សា ផ្ទេរបន្ត និង កែសម្រួលដោយ សមាជិក ទាំងអស់នៅក្នុងសង្គមនោះហើយវាក៏អាចឱ្យគេយល់បានថាមនុស្សម្នាក់មកពីសង្គមណា។ ជាឧទាហរណ៍ គេអាចយល់បានក្លាមនៅពេលដែលគេឃើញមនុស្សម្នាក់ ដែលមិនបរិភោគ សាច់ជ្រូកហើយបរិភោគម្ហូបហាឡាល់ថា មនុស្សម្នាក់នោះមកពី សង្គមដែលកាន់សាសនា អ៊ីស្លាម។

វប្បធម៌ខ្លះក្លាយជាវប្បធម៌អន្តរជាតិ ដោយសារជាតិសាសន៍ជាច្រើននៅលើ ពិភពលោក ជាជាងជាតិសាសន៍ដែលបង្កើតវប្បធម៌នោះ អនុវត្តវា។ ឧទាហរណ៍ សាសនាអ៊ីស្លាម សាសនាព្រះពុទ្ធ សាសនាគ្រិស្ត និង ការប្រើគ្រិស្តសករាជជាដើម ត្រូវបានគោរពនិង ប្រតិបត្តិដោយប្រជាជាតិជាច្រើនលើពិភពលោក។

វប្បធម៌តែងតែប្រែប្រួលឥតឈប់ឈរព្រោះវាត្រូវការបំពេញសេចក្តីត្រូវការរបស់ មនុស្ស ឬ បំពេញការខ្វះចន្លោះរបស់វា ប៉ុន្តែការប្រែប្រួលរបស់វប្បធម៌មួយអាចកើត ឡើង បាន លុះត្រាតែមនុស្សនៅក្នុងសង្គមនោះទទួលយកទាំងអស់គ្នា (លើកលែងតែ ក្នុងករណី មានការបង្ខំដោយអ្នកមានអំណាច ដូចក្នុងសម័យប៉ុលពតដែលវប្បធម៌ខ្មែរ ប្រែប្រួល ទាំងស្រុង) ។ ឧទាហរណ៍ កាលពីបោះពុម្ពគ្រាទី៤ វចនានុក្រមខ្មែរដែលរៀបរៀងដោយ ក្រុមជំនុំ ក្រោមការដឹកនាំរបស់សម្តេចព្រះសង្ឃរាជ ជួន ណាត បានណែនាំឱ្យសាធារណ ជនប្រើប្រាស់សញ្ញាអឌ្ឍចន្ទដាក់នៅលើអក្សរកំព្រាក្នុងពាក្យដូចជា *ទូកង កុកសក* ជាដើម ជា *ទូកង កុកសិក* ដើម្បីជៀសវាងភាពពាំត្រណោត។ ប៉ុន្តែ ដោយសារសាធារណជនមិន ព្រមប្រើតាម វចនានុក្រមនេះក៏កែសម្រួល លែងប្រើ សញ្ញានេះវិញ នៅពេលបោះពុម្ពគ្រាទី ៥។ នេះហើយជាលក្ខណៈរបស់វប្បធម៌ ព្រោះ វប្បធម៌ជារបស់រួមរបស់សង្គមមួយ។

ប៉ុន្តែទន្ទឹមនឹងការកំណត់ថាវប្បធម៌មួយជារបស់សង្គមណាមួយ គេក៏ត្រូវចងចាំ ថា គេត្រូវគោរពវប្បធម៌របស់សង្គមដទៃ ពុំនោះសោត វានឹងនាំឱ្យកើតមាន ការប្រល័យពូជ សាសន៍ ឬ ប្រល័យវប្បធម៌។

២.៤- វប្បធម៌មានលក្ខណៈជាការសម្រប

លក្ខណៈសម្របនៃវប្បធម៌បានធ្វើឱ្យមនុស្សក្លាយជាប្រភេទតែមួយគត់ដែលមាន ភាពជោគជ័យនៅលើភពផែនដីនេះ។ នៅពេលដែលអាកាសធាតុប្រែប្រួល មនុស្សក៏ អាច សម្របទៅតាមអាកាសធាតុនោះបាន ដោយការបង្កើតបច្ចេកវិទ្យាផ្សេងៗ ដែល ផ្ទុយពីសត្វ ដែលត្រូវការផ្លាស់លំនៅ។ ទោះជាយ៉ាងណា បច្ចេកវិទ្យាទាំងនេះអាចនឹង ផ្តល់ផល ប្រយោជន៍ដល់មនុស្សសម្រាប់រយៈពេលខ្លី ប៉ុន្តែនឹងអាចនាំមកនូវផលអាក្រក់ សម្រាប់ប រិស្ថានរយៈពេលវែង។

៣- ប្រភេទនៃវប្បធម៌

នរវិទូបានពិពណ៌នាប្រភេទផ្សេងគ្នាមួយចំនួននៃវប្បធម៌។ អ្នកទាំងនោះរួមមាន នរវិ ទូអង់គ្លេស អេតវើត ថាយលើ (Edward B. Tylor) ដែលជាអ្នកផ្តល់និយមន័យដំបូងគេ និងពេញលេញស្តីអំពីពាក្យថា «វប្បធម៌» នៅក្នុងស្នាដៃរបស់លោកស្តីអំពី «វប្បធម៌បុរាណ» នៅឆ្នាំ១៨៧១^៩ ។ និយមន័យគាត់បញ្ជាក់ថា *វប្បធម៌ជាការរាប់បញ្ចូលចំណេះដឹងដែល ទទួលបានពីសង្គម ជំនឿ សិល្បៈ ច្បាប់ សីលធម៌ ប្រពៃណី និងទំនៀមទម្លាប់។* នៅឆ្នាំ ១៩៣០ នរវិទូអាមេរិក ឈ្មោះ ចច មើដក់ (George P. Murdoc) បានចូលទៅជ្រៅជាង នេះបន្តិច ដោយគាត់បានរាយបញ្ជីមែកធាងសំខាន់ៗអំពីវប្បធម៌ចំនួន៦៣៧។ ស្នាដៃរបស់ លោក មើដក់ បានពិពណ៌នាយ៉ាងលម្អិតអំពីប្រព័ន្ធក្បួនច្បាប់ដែលគេស្គាល់នោះគឺ «សំណុំ រឿងតំបន់ទំនាក់ទំនងមនុស្ស (Human Relation Area Files)»។ ក្រោយមក នរវិទូបាន បែងចែកប្រភេទវប្បធម៌ជាបីប្រភេទគឺ វប្បធម៌សម្ភារៈ វប្បធម៌សង្គម វប្បធម៌មនោគមវិជ្ជា

^៩ Bodley, John H. "Culture." Microsoft® Student 2008 [DVD]. Redmond, WA: Microsoft Corporation, 2007.

និងចុងក្រោយទីបួនគឺ សិល្បៈ។

វប្បធម៌សម្ភារៈជាផលិតផលខាងឧស្សាហកម្មរបស់មនុស្ស ដូចជា បច្ចេកវិទ្យា សម្លៀកបំពាក់ ផ្ទះសម្បែង ជាដើម។ វប្បធម៌សង្គមទាក់ទងទៅនឹងទម្រង់នៃការរៀបចំសង្គម របស់មនុស្ស មានដូចជា សាច់សាលាហិតនិងគ្រួសារ ជីវិតការងារ និងភាពជាអ្នកដឹកនាំ និងអំណាចនយោបាយ។ វប្បធម៌មនោគមវិជ្ជាទាក់ទងទៅនឹងអ្វីដែលមនុស្សគិត មនុស្សឱ្យ តម្លៃ មនុស្សជឿ និងឧត្តមគតិ។ វប្បធម៌មនោគមវិជ្ជាទាក់ទងទៅនឹងសាសនានិងអាណា ចក្រនិយម។

៤- ការរីកចម្រើននិងធ្លាក់ចុះនៃអរិយធម៌

ទស្សនវិទូ ប្រវត្តិវិទូ និងបុរាណវិទូបានផ្តល់ហេតុផលជាច្រើនស្តីពីការរីកចម្រើន និងការធ្លាក់ចុះនៃអរិយធម៌។ លោក ចច ហេហ្គែល (Georg W.F. Hegel) ទស្សនវិទូអាណ្លី ម៉ង់នៅដើមឆ្នាំ១៨០០បានប្រៀបធៀបសង្គមទៅនឹងបុគ្គលដែលបានឆ្លងកាត់ប្រភពនៃ គោលការណ៍អរិយធម៌ពីមនុស្សម្នាក់ទៅម្នាក់ទៀត។ នៅក្នុងកំឡុងពេលនៃដំណើរការនេះ យោងទៅតាមលោក ហេហ្គែល អរិយធម៌បានវិវឌ្ឍទៅតាមបីដំណាក់កាល៖ ទីមួយ ការ ដឹកនាំដោយមនុស្សតែម្នាក់គឺមេដឹកនាំផ្តាច់ការ ទីពីរ ការដឹកនាំដោយក្រុមមនុស្សនៅក្នុង សង្គម និងទីបី ការដឹកនាំដោយប្រជាពលរដ្ឋទាំងអស់គ្នា។ លោក ហេហ្គែលមានជំនឿថា ដំណើរការបានផ្តល់លទ្ធផលជាយថាហេតុតាមរយៈសេរីភាពសម្រាប់មនុស្សទាំងអស់។^{១០}

ទស្សនវិទូអាណ្លីម៉ង់ លោក អូស្វាល់ ស្ទែងល័រ (Oswald Spengler) គិតថាអរិយធម៌គឺ ប្រៀបប្រដូចទៅនឹងជីវិតរបស់មនុស្សយ៉ាងដូច្នោះដែរ ពោលគឺ ការចាប់កំណើត ធំធាត់ និង ស្លាប់ទៅវិញ។ នៅក្នុងស្នាដៃស្តីអំពី «ការដួលរលំបស្ចឹមប្រទេស(១៩១៨-១៩២២)» គាត់ បានសរសេរថា៖ “អរិយធម៌បស្ចឹមប្រទេសកំលុងតែស្លាប់ ហើយ វានឹងជំនួសដោយអរិយ ធម៌អាស៊ីសម័យថ្មី។”

^{១០} Brian M. Fagan, “Civilization” in Encyclopedia, 1999, pp.635-636.

ប្រវត្តិវិទូអង់គ្លេស លោក អាណុល ចិនប៊ី (Arnold Toynbee) បានស្នើជាទ្រឹស្តីរបស់គាត់មួយឡើង គឺ ទ្រឹស្តីនៃការប្រឈមនិងការឆ្លើយតបនៅក្នុងការសិក្សាប្រវត្តិ-សាស្ត្រ (១៩៣៤-១៩៦១)។ លោក ចិនប៊ី មានជំនឿថាអរិយធម៌រីកចម្រើនត្រឹមតែកន្លែងដែលបរិស្ថានឆ្លើយតបទៅនឹងប្រជាជន ហើយពេលដែលមនុស្សមានលក្ខណៈត្រឹមត្រូវ ដើម្បីឆ្លើយតបទៅនឹងការប្រឈម។ ឧទាហរណ៍ អាកាសធាតុក្តៅធ្វើឱ្យដីមិនអាចដាំដុះបានហើយ អាកាសធាតុបែបនោះអាចឆ្លើយតបទៅនឹងមនុស្សដែលរស់នៅទីនោះ។ មនុស្សអាចធ្វើសកម្មភាពចំពោះបញ្ហាប្រឈមទាំងឡាយ ដោយកសាងប្រព័ន្ធ ធារាសាស្ត្រ ដើម្បីកែលម្អដី។ លោក ចិនប៊ី បានស្នើជាយោបល់ថាអរិយធម៌ដួលរលំនៅពេលដែលមនុស្សបាត់បង់ការបង្កើតឬការច្នៃប្រឌិតរបស់គេ។

បុរាណវិទូភាគច្រើនបានកំណត់ថាអរិយធម៌រីកចម្រើន ដោយសារបុព្វហេតុមួយចំនួនដូចជា ជីវិតសង្គម ជីវិតនយោបាយ មធ្យោបាយដែលមនុស្សសម្របសម្រួលទៅនឹងបរិស្ថាន និងការប្រែប្រួលខាងប្រជាសាស្ត្រ។ ករណីភាគច្រើនអរិយធម៌អាចលេចឡើងពីព្រោះមេដឹកនាំអាចពង្រឹងអំណាចនយោបាយបានដោយឯករាជ្យ។

៥- ការរីកចម្រើននិងការធ្លាក់ចុះនៃអរិយធម៌អង្គរ^{១១}

៥.១- ការរីកចម្រើននៃអរិយធម៌អង្គរ

ចក្រភពអង្គររីកចម្រើនដោយសារកត្តាជាច្រើនដូចជា៖

៥.១.១- គ្រឹះនយោបាយនិងគ្រឹះសង្គម

– នយោបាយក្រៅប្រទេសចាប់ផ្តើមរឹងមាំ ដោយសារការធ្លាក់ចុះទន់ខ្សោយនៃសន្តតិវង្សសែលេន្ទ្រនៅកោះជ្វា ជនជាតិថៃនៅជាកុលសម្ព័ន្ធនៅឡើយហើយមិនទាន់បាន

---

^{១១} សូមអាន ថាច់ វ៉ាន់ផាត និង កែវ សុភុន អាទិទេពក្រុងអង្គរ៖ សាកល្បងសិក្សាពីបុព្វហេតុដែលនាំឱ្យអរិយធម៌អង្គររីកចម្រើនដល់កំពូលរួចធ្លាក់ដុនជាបមកវិញ, ១៩៧៣, ១១២ ទំព័រ។

ឯករាជ្យនោះផងទេ យួនទៀតសោតក៏មិនទាន់រួចផុតពីអាណានិគមចិននោះផងដែរទេ។

- នយោបាយក្នុងប្រទេសមានការរួបរួមគ្នាចាប់ពីព្រះបាទជ័យវរ្ម័នទី២ ចំណែកឯសាមគ្គីភាព និងឯកភាពជាតិបានសម្រេចពេញលេញ នៅក្នុងរាជ្យព្រះបាទឥន្ទ្រវរ្ម័នទី១ បន្ទាប់ពីនោះមក សង្គមកាន់តែរឹងមាំឡើងៗ ក្រោយៗមកទៀត។ ក្រៅពីនេះ យើងឃើញមាន គុណសម្បត្តិយោធា យុទ្ធជាបករណ៍ រដ្ឋបាលកណ្តាលរឹងមាំដោយមានខេត្ត ពី៩០ ដល់ ១០១ ខេត្ត។

- ស្ថាប័នតុលាការស្ថិតនៅលើព្រះមហាក្សត្រ។

៥.១.២- គ្រឹះសេដ្ឋកិច្ច

- ស្ថានភាពភូមិសាស្ត្រគាប់ប្រសើរ រាជធានីអង្គរជាបេះដូងនៃសេដ្ឋកិច្ចទាំងផ្លូវគោក ផ្លូវទឹក ដែលមានបឹងទន្លេសាបជាផ្លូវទឹកសំខាន់

- កត្តាមនុស្សនិងមរតកពីអតីតកាលពិសេសពីសម័យហ្វូណន

- ឧស្សាហកម្មនិងសិប្បកម្ម៖ ឧស្សាហកម្មគ្រឿងសំណង់ កំបោរលាយខ្សាច់ សរស្មៅ បិទស្រា ចម្លាក់ថ្ម ការត្បាញសម្លៀកបំពាក់ ជាងទងផលិតគ្រឿងអលង្ការ

- សម្បត្តិជាតិបានមកពីស្វយសារអាករនឹងការរឹបអូសក្នុងចម្បាំង

- សង្គមកិច្ចនិងនគរូបនីយកម្ម៖ ការឈឺធ្លាលរបស់ព្រះមហាក្សត្រមានភស្តុតាងមួយអំពី ព្រះបាទជ័យវរ្ម័នទី៧ សិលាចារឹកមួយនៅសាយហ្មង ត្រង់គាថា ទី១៣ បានចែងថា ព្រះបាទជ័យវរ្ម័នទី៧ «មានកង្វល់ណាស់ចំពោះសុខភាពប្រជារាស្ត្រ ព្រោះជំងឺរបស់រាស្ត្រនេះ ហើយដែលធ្វើឲ្យទ្រង់មានការឈឺចាប់ជាជាងជំងឺរបស់ព្រះអង្គ។»

៥.១.៣- មុខងារព្រះមហាក្សត្រនៅក្នុងការចម្រើនលុតលាស់នៃអរិយធម៌ខ្មែរ

- លទ្ធិទេវរាជឬកម្រិតជិតតរាជចាប់តាំងពីរាជ្យព្រះបាទជ័យវរ្ម័នទី២

- ក្រោយមកជាពុទ្ធរាជ នៅសម័យជ័យវរ្ម័នទី៧ ។

៥.១.៤- គ្រឹះសាសនានិងវប្បធម៌

- ជំនឿនិងសាសនាមានលទ្ធិទេវរាជ
- ព្រះពុទ្ធសាសនាមហាយាន
- ព្រះពុទ្ធសាសនាហ៊ីនយាន
- សិល្បករនិងភាពរុងរឿងនៃសិល្បៈខ្មែរ។

៥.២- បុព្វហេតុនៃការធ្លាក់ចុះដុនដាបនៃអរិយធម៌អង្គរ

៥.២.១- ទិដ្ឋភាពនយោបាយក្រៅប្រទេស

- ការរាតត្បាតនៃម៉ុងហ្គោលធ្វើឲ្យរដ្ឋផ្សេងៗនៅភាគខាងត្បូងប្រទេសចិនធ្វើដំណើរមកកាន់ទន្លេមេគង្គផ្នែកខាងលើទន្លេមេណាម និងប្រទេសភូមា
- ការគំរាមកំហែងនៃជនជាតិថៃពីសតវត្សទី១១មកលើអាណាចក្រអង្គរ
- ទំនាក់ទំនងនៃជនជាតិអណ្ណាម។

៥.២.២- ទិដ្ឋភាពនយោបាយក្នុងប្រទេស

- ការបះបោរផ្សេងៗមុនសតវត្សទី១៣
- ជម្លោះផ្សេងៗក្រោយរាជព្រះបាទជ័យវរ្ម័នទី៧
- បដិវត្តន៍ត្រសក់ផ្អែម
- សង្គ្រាមជាមួយពួក មន ចាម យួន ។

៥.២.៣- ការធ្លាក់ចុះផ្លែកសេដ្ឋកិច្ច

- ការខូចខាតសង្គ្រាមរណបរិក្ខារសេដ្ឋកិច្ច
- ដោយសារធម្មជាតិ
- ការធ្លាក់ចុះនៃផលិតផលកសិកម្ម
- តំហាយប្រជាជន
- ការធ្លាក់ចុះនៃពាណិជ្ជកម្មក្រៅប្រទេស ។

៥.២.៤- សេចក្តីស្លាប់ខាងផ្លូវចិត្ត៖ ការជួលរងនៃគ្រឹះវប្បធម៌

- ការផ្លាស់ប្តូរខាងផ្នែកជំនឿសាសនា៖ អវសាននៃលទ្ធិទេវរាជនិងលទ្ធិបុគ្គលនិយមបន្ទាប់ពីជ័យវ័ន្តទី៧
- ការបាក់ទឹកចិត្តដោយបាត់អំណាច។

លោក ឡូរិន ប៉ាលមេ ប្រីកស៍ (Lawrence Palmer Briggs) បានអះអាងថាចក្រភពអង្គរធ្លាក់ចុះដោយសារកត្តាមួយចំនួនដូចជា^{១២}៖

- ការស្ថាបនាហួសហេតុលើស្ថាបត្យកម្ម
- ការបាត់បង់ចំណូលនិងផលទុនផ្សេងៗ
- ការបាត់បង់កម្លាំងពលកម្ម
- ការផ្លាស់ប្តូរសាសនាទៅជាហ៊ិនយាន
- ការបំផ្លិចបំផ្លាញទីក្រុងរបស់ពួកសៀម ។

៦- មូលធម៌ខ្មែរ-មន

ទោះបីជាខ្មែរមានឥទ្ធិពលពីបរទេសក៏ដោយ ក៏ខ្មែរមានគ្រឹះរបស់ខ្លួន។ គ្រឹះវប្បធម៌នោះជាវប្បធម៌ដើមរបស់ជនជាតិដែលស្ថិតនៅក្នុងអម្បូរខ្មែរ-មន។ គ្រឹះវប្បធម៌នេះ យើងហៅថា “មូលធម៌ខ្មែរ-មន” ដែលរួមមាន៖

- ជឿព្រលឹង អារក្ស អ្នកតា
- មាតាធិបតេយ្យ
- បាចទឹកបញ្ចូលស្រែ
- ផ្សាំងសត្វ
- កប់ខ្មោចក្រោមដីដុលឬក្នុងក្រឡ
- ភាសាមានអន្តេបទឬផ្នត់ដែក ។ល។

---

^{១២} Lawrence Palmer Briggs, *The Ancient Khmer Empire*, American Philosophy Society, 1951, pp.258-261.

៧- ទំនាក់ទំនងអរិយធម៌ខ្មែរជាមួយបរទេស

វប្បធម៌-អរិយធម៌ខ្មែរមានទំនាក់ទំនងជាមួយវប្បធម៌-អរិយធម៌បរទេស

ដូចជា៖

– ក្នុងអំឡុងពេលប្រហែលជា ៥០០ឆ្នាំ ដំបូងនៃគ.ស. ឥណ្ឌាបានឲ្យខ្មែរនូវ៖ ទស្សនៈអំពីចក្រពត្រាធិរាជ សាសនា ភាសាសំស្ក្រឹត អក្សរ អក្សរសិល្ប៍ ទំនៀមទម្លាប់ ច្បាប់ របៀបរបបថ្មីនៅក្នុងការដឹកនាំនយោបាយ សង្គមវិទ្យា ស្ថាបត្យកម្ម បដិមាសាស្ត្រ តារាសាស្ត្រ និងសោភ័ណវិទ្យា។^{១៣}

– ឥទ្ធិពលចិន សតវត្សទី៣ មាន៖ ជំនួញ ល្ខោន ម្ហូបអាហារ តន្ត្រី ប្រពៃណី ភាសាជាដើម។

– ឥទ្ធិពលចាម-ផ្លាសតវត្សទី៥៖ ស្ថាបត្យកម្មនិងក្បាច់លំអ ដូចយ៉ាង ក្បាច់លំអ រាហូជាដើម។

– ឥទ្ធិពលសៀម យួន សតវត្សទី១៣៖ ពាក្យកម្ចី ម្ហូបអាហារ, តន្ត្រី ។ល។

– ឥទ្ធិពលអឺរ៉ុបសតវត្សទី១៦៖ វិទ្យាសាស្ត្រ បច្ចេកទេស ទម្លាប់ចាប់ដៃ ការស្លៀកពាក់ លទ្ធិប្រជាធិបតេយ្យ កិច្ចការរដ្ឋបាល។ល។

– ឥទ្ធិពលជប៉ុន-កូរ៉េ បទចម្រៀង ភាសា ម្ហូបអាហារ។

៨- ដើមអំណើតជាតិខ្មែរ^{១៤}

ពុំមាននរណាដឹងច្បាស់ទេថាតើនៅលើទឹកដីប្រទេសកម្ពុជាបច្ចុប្បន្ននេះមានមនុស្សរស់នៅតាំងពីពេលណាមកនិងមកពីណា ហើយ ពួកគេនិយាយភាសាអ្វីនោះទេ មុនគេចេះសរសេរអក្សរដែលមកពីឥណ្ឌា នៅប្រហែលសតវត្សទី៣។ ប៉ុន្តែ តាមការប្រើប្រាស់

^{១៣} ដេវីឌ ឆាណ្ណាល័រ *ប្រវត្តិសាស្ត្រខ្មែរ* មជ្ឈមណ្ឌលខេមរសិក្សា ២០០៥ ទំព័រ២០។

^{១៤} សូមមើល ដេវីឌ ឆាណ្ណាល័រ *ប្រវត្តិសាស្ត្រខ្មែរ* មជ្ឈមណ្ឌលខេមរសិក្សា ២០០៥ ទំព័រ ១៨-៣៤។

បច្ចេកទេសកាបូន១៤ដែលជាវិធីមួយប្រើវិទ្យុសកម្ម ដើម្បីកំណត់អាយុកាល នៅក្នុងភ្នំល្អាង ស្ថានដែលជាស្ថានីយបុរេប្រវត្តិ ក្នុងភាគពាយ័ព្យនៃប្រទេសកម្ពុជា គេដឹងថាមានមនុស្ស ដែលចេះធ្វើក្អមឆ្នាំង បានមករស់នៅក្នុងរូងភ្នំនេះតាំងពី៤២០០ឆ្នាំមុនគ្រិស្តសករាជមក ម៉្លេះ។ ចំណែករូងភ្នំមួយទៀតដែលស្ថិតនៅជិតមាត់សមុទ្រមានមនុស្សរស់នៅ ប្រហែលជា ១០០០ឆ្នាំក្រោយមកទៀត។ គេគិតស្មានថាប្រជាជនដំបូងៗបានមករស់នៅលើទឹកដីនេះ តាំងពីពេលយូរជាងកាលបរិច្ឆេទខាងលើនេះទៅទៀត ពីព្រោះគេបានប្រទះឃើញភស្តុតាង ជាច្រើន នៃការតាំងលំនៅមុនគេបង្អស់ តាំងពីសម័យយុគថ្ម នៅភាគខាងកើតនៃប្រទេស ខ្មែរ។ នៅសំរោងសែន កន្លែងនេះមានមនុស្សមករស់នៅតាំងពីជិត១៥០០ឆ្នាំមុន គ្រិស្តសករាជ គេបានដឹកដីឃើញផ្ទាំងលលាជ័ក្បាលនិងផ្ទាំងផ្នែកផ្សេងៗទៀតរបស់ សាកសពមនុស្សដែលសបញ្ជាក់ឲ្យឃើញថាមនុស្សសម័យបុរេ-ប្រវត្តិនោះ ស្រដៀងគ្នានឹង ជនជាតិខ្មែរសម័យបច្ចុប្បន្ននេះ ទោះជាខ្មែរសព្វថ្ងៃ មានខ្លះ កាត់ចិននិងខ្លះកាត់យួនក៏ ដោយ។

អ្នកស្រាវជ្រាវទាំងឡាយនៅតែពិភាក្សា ដើម្បីដឹងថាតើក្រុមមនុស្សដំបូងគេទាំងនោះ មានដើមកំណើតនៅប្រទេសចិន ឥណ្ឌា ឬក៏មកពីប្រជុំកោះនៃអាស៊ីអាគ្នេយ៍។ គេក៏នៅតែ ពិភាក្សាអំពីទ្រឹស្តីខ្លះដែលស្តីអំពី«លេក»ប្រជាជនដែលបានមកដល់បន្តបន្ទាប់គ្នា ហើយ ដែលបានធ្វើដំណើរឆ្លងកាត់ទឹកដីនេះ នៅសម័យបុរេប្រវត្តិ។ ប៉ុន្តែ តាមការរកឃើញនា ពេលថ្មីនេះ អាស៊ីអាគ្នេយ៍ដ៏គោកធ្លាប់មានវប្បធម៌ជឿនលឿនល្អម្យ៉ាង តាំងពីយុគសម័យ បុរេប្រវត្តិមកម៉្លេះ។ អ្នកប្រាជ្ញខ្លះសន្មតថាការដាំស្រូវនិងការសិក្សាអំពីលង្ហិន បានកើតមាន មុនគេ នៅក្នុងភូមិភាគអាស៊ីអាគ្នេយ៍។ ព្រោះហេតុដូច្នេះ អ្វីដែលគួរឲ្យចាប់អារម្មណ៍នៅ ល្អាងស្ថានគឺថា មិនគ្រាន់តែការណ៍ដែលមនុស្សមករស់នៅជាបន្តបន្ទាប់គ្នាហូតមកសត វត្សទី៩ប៉ុណ្ណោះទេ ប៉ុន្តែអ្វីដែលសំខាន់នោះគឺ វិធីសាស្ត្រផ្សេងៗនៃការផលិតនិងការតុប តែងលម្អក្អមឆ្នាំងដែលគ្មានការប្រែប្រួល តាំងពីពេលប្រហែល៦០០០ ឆ្នាំមកម៉្លេះ។